HISTORISCHE VERENIGING ALKMAAR 1925

OUDALKMAAR

2026 JAARGANG 50 | **NUMMER 2**

ALKMAAR VOORBEREID OP KOUDE OORLOG

HET SMALSTE PAND STAAT AAN LUTTIK OUDORP

ADIEU PEN-DORP, EEN TERUGBLIK

INHOUDSOPGAVE

1 De Koude Oorlog in Alkmaar
Rutger Noorlander en Colette Cramer

7 Met den koorde gestraft, datter de doot navolgt
Maarten Müller

12 Een tweede ooggetuige van het beleg
Harry de Raad

16 Herinneringen aan het PEN-dorp
Mark Alphenaar

20 Alkmaarder over historie: Jesse van Dijl
Lisa Oskamp

24 Een Alkmaarse koffienegotie
Marlies ten Berge

28 Verenigingsnieuws

Oud Alkmaar is een uitgave van de Historische Vereniging Alkmaar. Het tijdschrift verschijnt drie keer per jaar. Oude nummers zijn te koop via een e-mail naar info@hvalkmaar.nl.

REDACTIE Rob Gollin, Lisa Oskamp, Jolanda Jansen en Gery Baars.

REDACTIEADRES Kopij voor *Oud Alkmaar* en te bespreken publicaties zenden aan: Redactie *Oud Alkmaar*, p/a Historische Vereniging Alkmaar, Nassaulaan 43, 1815 GJ Alkmaar, of naar redactie@hvalkmaar.nl. Het artikel moet aan bepaalde eisen voldoen. Zie daarvoor hvalkmaar.nl/oud-alkmaar-tijdschrift

OPMAAK SanMarcoos, Alkmaar.

DRUK Krijgsman Drukwerk, Alkmaar.

©Historische Vereniging Alkmaar. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Historische Vereniging Alkmaar.

OMSLAG Voorzijde: De plotkamer van het luchtwachtcentrum in Alkmaar aan de Boezemsingel. Foto: Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Keerzijde: Zicht in de Langestraat. Op de achtergrond de Grote Kerk, 1931. Coll. RAA 1455-0029-0004

VAN DE VOORZITTER

Het gaat goed met de Historische Vereniging Alkmaar. De belangstelling voor 'Alkmaar op Film' blijft groot en inmiddels is het de best bezochte voorstelling ooit in Filmhuis Alkmaar.

De film was ook te zien tijdens de algemene ledenvergadering in april. Veel waardering was er op die avond voor het team van vrijwilligers rond Rob Marijn van de HVA en Jesse van Dijl van het Regionaal Archief Alkmaar die voor dit project de Oud Alkmaarprijs 2026 in ontvangst mochten nemen. Buiten het filmhuis trokken de vertoningen in de open lucht tijdens 'Move the City' in juni en 'Zomer op het Plein' in juli veel kijkers. Wist u dat wie dat wil nog steeds een aanvraag bij het projectteam kan indienen voor een extra vertoning?

Steeds meer deelnemers wandelden de afgelopen maanden mee met de gidsen van de HVA. Die ontwikkeling roept de vraag op of we andere manieren moeten overwegen om de razend populaire stadswandelingen te blijven organiseren.

Rob Gollin is aangetreden als nieuwe hoofdredacteur van Oud Alkmaar. We zijn blij met zijn komst en wensen hem veel voldoening en alle succes toe. Blij zijn we ook met de terugkeer van Gerard Dekkers als algemeen bestuurslid.

Tenslotte kan ik met voldoening melden dat het ledental van de vereniging gestaag groeit en op het moment dat ik dit schrijf de grens van 1573(!) is gepasseerd.

Geen verrassingen dus bij de HVA? Nou, niet helemaal. Per 1 oktober verlaten wij ons kantoor aan de Nassaulaan, omdat onze verhuurder, de oudkatholieke parochie, de ruimte zelf nodig heeft. We ontvingen al veel tips voor alternatieve huisvesting, waarvoor hartelijk dank.

Ik wens u veel genoegen bij het lezen van dit nummer van Oud Alkmaar. Houd uw mailbox in de gaten voor de Nieuwsbrief met al onze activiteiten en initiatieven!

Ruud Roemer, voorzitter

DE KOUDE OORLOG IN ALKMAAR:

VEILIG ACHTER STALEN DEUREN EN ONDER GEWAPEND BETON

Rutger Noorlander en Colette Cramer

Alkmaar had een bijzondere rol in de strategie om de gevolgen van een atoombom tijdens de Koude Oorlog te beperken. Hier concentreerden zich regionale, militaire en civiele functies. Een onlangs verschenen boek brengt een tot dusver verborgen wereld aan het licht, waar het stil, koel en donker is.

Maar weinig mensen weten dat in Alkmaar twee ondergrondse atoomschuilplaatsen en drie commandoposten uit de Koude Oorlog bewaard zijn gebleven. Deze bunkers zijn goed verborgen en niet gemakkelijk te herkennen. Het is erfgoed van de Koude Oorlog, dat de ingrijpende voorbereidingen laat zien op een mogelijke allesvernietigende atoomoorlog.

De Koude Oorlog (1948-1991) is pas relatief recent geëindigd. Toch zijn de spanningen en de dreiging van een atoomoorlog van de jaren zestig en zeventig bij menigeen in de vergetelheid geraakt. Deze bijzondere plekken in Alkmaar laten zien hoe Nederland zich voorbereidde op een mogelijk (alles)vernietigende atoomoorlog – een geschiedenis die juist nu, in tijden van internationale spanningen, weer actueel is.

De dreiging van de Sovjet-Unie gedurende de Koude Oorlog was namelijk dermate hoog dat Nederland serieus rekening hield met een vijandelijke aanval, met inzet van atoomwapens. Dan zouden grote delen van het land worden verwoest, met honderdduizenden doden en gewonden tot gevolg.

Maar hoe bereid je je hierop voor? Nederlanders die de Tweede Wereldoorlog bewust hebben meegemaakt, hebben een poging gedaan. Als voorbereiding op die mogelijke nieuwe wereldoorlog is in Nederland een parallelle, ondergrondse leefwereld gerealiseerd die bestond uit een uitgebreid netwerk van bunkers, schuilplaatsen, commandoposten en andere objecten, bedoeld om bij een (nucleaire) oorlogsdreiging of aanval het land te verdedigen en blijven besturen vanuit beschermde onderkomens. Ook in Alkmaar zijn ze terug te vinden. Sommigen zichtbaar, anderen ondergronds en verborgen.

Amsterdam als hoofdstad van ons land was een potentieel atoomdoelwit, net als de marinehaven in Den Helder en de zeesluizen van IJmuiden. Bij een veelvoorkomende windrichting uit het (zuid)westen zou de wolk met radioactieve straling na een atoombom niet over Alkmaar komen. Daarom hebben gedurende de Koude Oorlog verschillende militaire en civiele regionale functies zich in Alkmaar geconcentreerd. Hierdoor beschikt Alkmaar momenteel over een bijzondere verzameling erfgoed van de Koude Oorlog die nog steeds aanwezig en zichtbaar is. Dat is bijzonder. Deze overblijfselen zijn redelijk goed bewaard gebleven en vertellen het verhaal van een enorme dreiging die Nederland nog niet zo lang geleden voelde: een dreiging van een aanval met atoomwapens waarmee een groot deel van Nederland in één keer van de kaart zou kunnen worden geveegd. Wat toen een reële dreiging was, maar ook nu nog steeds niet onvoorstelbaar is.

Als je zo'n ondergrondse commandopost of atoomschuilplaats betreedt en de dikke stalen deuren passeert, dan loop je in raamloze ruimtes met dikke muren van gewapend beton. Het is er stil, koel en donker. Je hebt geen telefoonbereik. Wellicht krijg je een claustrofobisch gevoel van de afgesloten ruimte. Dan realiseer je hoe vergaand die voorbereidingen op zo'n atoomoorlog toen waren, dat je ondergronds zou schuilen voor een allesvernietigende bom die ons land onbewoonbaar zou maken. Dit erfgoed onderstreept daarom hoe waardevol het is om de vrede te bewaren en daarmee zo'n vernietigende aanval te voorkomen. Het Koude Oorlog-erfgoed is nu echter nog verborgen en onbekend. Het zichtbaarder maken van dit erfgoed en het vertellen van het verhaal kan een belangrijke bijdrage geven aan dit besef.
Het erfgoed van de Koude Oorlog in Alkmaar is divers en goed bewaard gebleven.

KRINGCOMMANDOPOST EN VREDESKANTOOR BESCHERMING BEVOLKING (BB)

Het luchtalarm dat elke eerste maandag van de maand klinkt, is een overblijfsel van de burgerorganisatie Bescherming Bevolking (BB). Tijdens de Koude Oorlog daalde Gerard Rijswijk (hoofd verbindingen bij de BB) elke maand af naar de commandopost onder het BB-kantoor aan de Frans Halsstraat om vanuit hier het luchtalarm in de regio Alkmaar te activeren. De BB had

De voormalige kringcommandopost van de Bescherming Bevolking (BB) en het vredeskantoor aan de Frans Halsstraat. Foto: R. Noorlander.

Verbindingsruimte met telefooncellen, na 1962. Foto: Regionaal Archief Alkmaar.

onder meer tot taak de burger zelfredzaam te maken; burgers moesten beter voorbereid zijn om een mogelijke Derde Wereldoorlog te kunnen overleven.

De BB was uitgegroeid tot een enorme organisatie met duizenden vrijwilligers (noodwachters), materieel en commandoposten. Vanuit het kantoor (bouwjaar 1975) en de commandopost (de bunker, bouwjaar 1962) in Alkmaar voerde men de regie over de BB in de gehele regio Alkmaar. Beide liggen er nog. Het dak van de commandopost met een dikte van zestig centimeter gewapend beton steekt uit boven de grond. In het dak zijn recent lichtkoepels gemaakt, want de commandopost en het kantoorgebouw worden nu gebruikt als gezondheidscentrum.

OPENBARE SCHUILPLAATS IN PARKEERGARAGE DE VEST

Wanneer je de ondergrondse parkeergarage in rijdt, rijd je onbewust een openbare atoomschuilplaats uit de Koude Oorlog in, gebouwd in 1979. Het onderste parkeerdek van de parkeergarage had namelijk een dubbelfunctie als openbare schuilplaats voor zesduizend personen. Deze parkeergarage kon geheel worden afgesloten van de buitenwereld zodat een luchtdichte schuilplaats ontstond met een eigen luchtvoorziening met grote luchtfiltersystemen en met maar liefst 122 toiletten.
Een deel van de stalen deuren en voorzieningen is nog aanwezig, maar momenteel verborgen in ruimtes achter deuren van de parkeergarage. Bijvoorbeeld de grote, zware, stalen schuifdeuren die de ingangen tot de parkeergarage luchtdicht zouden afsluiten. Ook zie je waar de toiletten en koolstoffiltertonnen hebben gestaan.

Stel je voor: het luchtalarm gaat af. De angst slaat je om het hart. Je rent de hoek om en daar staat een BB'er. 'Kom hier schuilen in de openbare schuilplaats!' Je rent de trappen af, passeert de dikke stalen deur en gaat zitten op een van de tientallen banken. De schuilplaats zit vol. Met zesduizend vreemde personen schuil je in één enorme ondergrondse schuilplaats in de parkeergarage. Boven hoor je de bommen vallen. Jij hoopt hier veilig te zitten, maar je weet niet waar je vrienden en familie zijn en of zij een schuilplaats hebben kunnen vinden. Je hoort mensen huilen. Anderen raken in paniek en gaan schreeuwen van angst. BB'ers moeten deze mensen in bedwang houden, geholpen door andere schuilende burgers. Het is er krap en benauwd. Hoe lang zal je hier zitten? Je wist in je achterhoofd dat dit kon gebeuren, maar dat je daadwerkelijk in zo'n apocalyptische situatie als deze terecht zou komen, had je nooit gedacht.
De Derde Wereldoorlog is begonnen.

Trap naar de bovenste verdieping met toiletten in de openbare en ondergrondse schuilplaats De Vest. Foto: R. Noorlander.

Schuilen voor de atoombom in Alkmaar, het erfgoed van de Koude Oorlog

Het boek *Schuilen voor de atoombom in Alkmaar, het erfgoed van de Koude Oorlog* is het resultaat van een inventarisatie aan de hand van interviews, archiefonderzoek en veldwerk. Het begon in 2019 met een vooronderzoek en een drukbezochte Koude Oorlog-avond in het gebouw van het Regionaal Archief Alkmaar. Tijdens deze avond legden de onderzoekers waardevolle contacten en interviewden daarna veertien personen om hun verhalen vast te leggen. Aanvullende studies volgden in 2024 en 2025.

Schuilen voor de atoombom in Alkmaar, het erfgoed van de Koude Oorlog
Rutger Noorlander en Colette Cramer

Uitgeverij Verloren

Verkrijgbaar bij de boekhandel in Alkmaar, op bol.com en de website van Uitgeverij Verloren, verloren.nl.

NOODBESTUURSPOST ONDER STADHUIS

Deze noodbestuurspost is gebouwd in 1970 in de kelder van de nieuwe vleugel achter het zeventiende-eeuwse stadhuis van Alkmaar. Het is een atoombunker die bedoeld was als commandopost voor de burgemeester en zijn staf. Het is een bijzonder kleine noodbestuurspost van vijftig vierkante meter, bestemd voor zes tot acht personen. Vanuit de noodbestuurspost konden zij de regie blijven voeren over de stad bij een crisissituatie, bijvoorbeeld een vijandige aanval op de stad. Een crisiscentrum dus.

Entree tot de noodbestuurspost onder het stadhuis. Foto: R. Noorlander.

Tijdens de Golfoorlog van 1990/1991 is de noodbestuurspost voor het laatst operationeel gemaakt, omdat men bang was voor giftige gassen die mogelijk richting West-Europa zouden komen. De noodbestuurspost heeft een eigen machineruimte voor de luchtfilters en -voorzieningen en een noodstroomaggregaat, een recreatieruimte, commandoruimte, slaapruimte en een bijzondere nooduitgangstunnel van tien meter lang. De post is nog bijna geheel intact, inclusief interieuronderdelen en voorzieningen.

LUCHTWACHTCENTRUM VAN HET KORPS LUCHTWACHTDIENST

Achter een typische jaren vijftig-gevel aan de Boezemsingel 2 in Alkmaar ging tijdens de Koude Oorlog het militaire zenuwcentrum van het Korps Luchtwachtdienst (KLD) in Noord-Holland schuil. In de plotkamer hielden plotters op een grote plottafel met kaart de posities bij

In dit intussen gewijzigde pand aan de Boezemsingel zat vroeger het voormalige KLD-luchtwachtcentrum Alkmaar. Foto: R. Noorlander.

van laagvliegende (vijandelijke) vliegtuigen. Dit plotten was bij uitstek een taak van vrouwelijke vrijwilligers, die onder de Alkmaarse bevolking geworven werden. Het KLD vormde de oren en ogen van de luchtverdediging, daar waar de radar toen nog een blinde vlek had voor vliegtuigen die lager dan 900 meter vlogen. Het kantoorgebouw is gebouwd in 1953 en deed dienst tot 1968, toen het KLD werd opgeheven. In de jaren erna is het gebouw sterk gewijzigd tot appartementen, maar nog steeds herkenbaar. In het onlangs verschenen boek *Schuilen voor de atoombom in Alkmaar. Het erfgoed van de Koude Oorlog* staan bijzondere historische foto's uit een nieuw ontdekt fotoalbum van Jan de Haas, die instructeur was bij het KLD.

De plotkamer van het luchtwachtcentrum. Foto: Nederlands Instituut voor Militaire Historie.

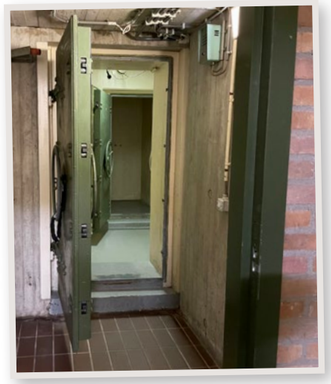

Groene, zware, stalen deuren geven toegang tot het ondergrondse NCO van de PTT. Foto: R. Noorlander.

NUCLEAIR CHEMISCH ONDERKOMEN VAN DE PTT

Twee groene, dikke, stalen drukdeuren geven toegang tot het Nucleair Chemisch Onderkomen (NCO, een bunker) voor het PTT-personeel onder de huidige TelefoonCentrale aan de Koelmalaan. De Instandhoudingsdienst van de toenmalige PTT (Posterijen, Telegrafie en Telefonie) zou hier schuilen bij oorlogshandelingen, omdat zij dan het belangrijke communicatienetwerk moest onderhouden en herstellen, ook wanneer de kabels na bombardementen waren beschadigd.

Twee trapfietsen waarmee de luchtcirculatie op gang kon worden gehouden. Foto: R. Noorlander.

Goed kunnen communiceren is uiteraard uiterst belangrijk tijdens een vijandelijke aanval. Daarin speelden de PTT-monteurs een sleutelrol. Het NCO is compleet uitgerust zodat zij hun taak in oorlogstijd konden uitvoeren. In de luchtbehandelingsruimte staan nog altijd de twee trapfietsen waarmee met mankracht de luchtcirculatie op gang kon worden gehouden wanneer de stroom was weggevallen.

Het PTT-personeel heeft veel bijzondere herinneringen aan deze grote commandopost. Zij oefenden namelijk regelmatig in de ondergrondse bunker en hiervan zijn foto's en sprekende herinneringen opgenomen in het boek. Veel interieurelementen zijn helaas verwijderd, maar het verhaal van het NCO is nog zeer goed herkenbaar.

Luchtverversing van de atoombunker onder de TelefoonCentrale, Koelmalaan 350. Foto: M. Alphenaar. Coll. RAA

Op Open Monumentendag (12 september 2026) geven de auteurs gratis rondleidingen door het Nucleair Chemisch Onderkomen van de PTT onder De TelefoonCentrale.

De twee deuren tot de kluis met daarachter een traliehek. Foto: R. Noorlander.

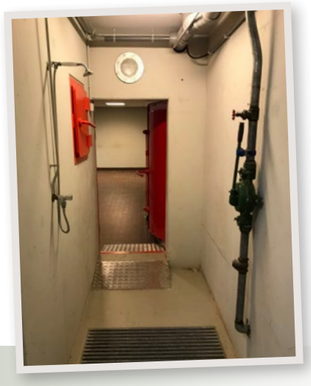

De reinigings-sluis tot de schuilplaats met douche, vuilwaterpomp en stortkoker voor besmette kleding.
Coll. RAA.

BEDRIJFSSCHUILPLAATS EN KLUIS VAN DE NEDERLANDSCHE BANK

In de kelder van het nieuwe gebouw van De Nederlandsche Bank aan de Ampèrestraat (bouwjaar 1985) zijn een enorme kluis en een atoomschuilplaats gerealiseerd, beide met dikke muren van gewapend beton. De kelder telt twee verdiepingen. In de kluis met twee stalen kluisdeuren van elk 14.000 kg lag het briefgeld en muntgeld voor de provincie Noord-Holland Noord opgeslagen. In de atoomschuilplaats zou bij een aanval door de Russen het personeel en de bewaking van de kluis kunnen schuilen. Zij moesten in oorlogstijd namelijk de uitgifte van noodgeld in de regio Noord-Holland Noord organiseren. Zowel de kluis als de atoomschuilplaats zijn indrukwekkende overblijfselen van de Koude Oorlog en nog geheel intact. Het gebouw staat nu echter leeg. Hopelijk wordt dit bijzondere Koude Oorlog-erfgoed behouden in de herontwikkeling van het gebouw.

WATERKERINGEN MET EEN FUNCTIE IN OORLOGSTIJD

Tijdens de Koude Oorlog werd rekening gehouden met een scenario waarin de Russen de dijken van het Noordhollandsch Kanaal rondom Alkmaar zouden bombarderen. Hierdoor zou het water vanuit het kanaal naar de lager gelegen omliggende polders kunnen stromen, waarna de Alkmaarse grachten zouden leeglopen en droogvallen. Bij een bombardement op Alkmaar zou er dan geen bluswater meer aanwezig zijn in de grachten, met catastrofale gevolgen voor de bestrijding van branden. Maar ook zouden de kademuren bij het wegvallen van de waterdruk kunnen instorten. Tot de jaren tachtig kwam het riool nog uit op de grachten, wat bij lege grachten zou zorgen voor onhygiënische situaties. Om deze situaties te voorkomen zijn uitgebreide voorzorgsmaatregelen genomen bij enkele bruggen en sluizen in Alkmaar. Bij drie bruggen zijn schotbalkkeringen in sponningen aangebracht. De schotbalken liggen nog naast de bruggen in stalen bakken. Bij vier bruggen zijn sluisdeuren aangebracht als waterkering. Deze werken hadden een duidelijke functie in oorlogstijd.

Opvallend: onder de Friesebrug is in 1952 een plateau voor springstof aangebracht om de brug op te blazen en daarmee te voorkomen dat de Russen hier het Noordhollandsch Kanaal zouden kunnen oversteken.

De Zoutkeetbrug over de Oudegracht. Naast de brug liggen nog schotbalken in stalen bakken. Foto: R. Noorlander.

Over de auteurs: Rutger Noorlander is zelfstandig militair erfgoedexpert. Colette Cramer is architectuurhistorica. Samen schreven ze dit boek over het Koude Oorlog-erfgoed in Alkmaar.

‘MET DEN KOORDE GESTRAFT, DATTER DE DOOT NAVOLGT’

RECHTSPRAAK IN HET ALKMAAR VAN VOOR 1810

Maarten Müller

Een studie van honderden documenten en vonnissen uit eeuwenoude rechterlijke archieven in Alkmaar leert dat misdadigers geregeld een gruwelijk einde te wachten stond. Maar historicus Maarten Müller ontdekte dat lijfstraffen gaandeweg minder wreed werden, al heeft het radbraken nog lang standgehouden.

In oktober 1800 werd de Alkmaarse bevolking door een bloedige moordzaak opgeschrikt. De Amsterdamse kastenmaker Nicolaas Brouwenstein had in de woning van het echtpaar Kieftenburg, tijdens een ruzie om geld, met een hamer woest om zich heen geslagen. De vrouw overleefde haar hoofdwonden niet en de man kon zich amper iets herinneren door zijn verwondingen. Nadat de dader door buurtgenoten was tegengehouden en gearresteerd, volgde een jaar later het strafproces. Voor schout Zacheus van Foreest bestond geen twijfel dat alleen de zwaarste doodstraf passend zou zijn en hij eiste radbraking. Daar werd geen rad bij gebruikt, maar een houten kruis waarop de beul een veroordeelde liggend vastbond, waarna hij zijn ledematen met een ijzeren staaf kapotsloeg, ‘levendig van onderop’.

De rechtszaak staat beschreven in mijn boek *Stadt van gewelt off van justicie? Misdaad en straf in een stedelijke samenleving: Alkmaar, 1254-1811.* Dat bevat een selectie uit de honderden documenten en vonnissen uit de Oud-Rechterlijke Archieven van Alkmaar. Met het bestuderen en analyseren van de criminaliteit en strafrechtspleging uit het Alkmaar van vóór 1810 wil ik inzicht geven in patronen en ontwikkelingen van dit belangrijke aspect van het stedelijk leven in Holland.

Wie de eis van een gruwelijke straf tegen kastenmaker Brouwenstein leest, zal zich misschien afvragen: zoiets nog in 1800? Was de ‘Eeuw van de Verlichting’ niet net

De stedelijke keuren tegen openbare wapendracht waren vooral tegen oorlogswapens gericht en tegen de lange messen of geweren waarmee jonge mannen uit belangrijke families graag rondliepen.
Twee jonge edelen, Hausbuchmeister, *ca. 1480*
Coll. Rijksmuseum Amsterdam

afgelopen, had de Franse Revolutie niet het martelen afgeschaft, hoezo zo’n middeleeuws wrede straf? Maar het wordt nog heftiger.

Op eerste kerstdag van datzelfde jaar 1800 werd het dode lichaam ontdekt van het dienstmeisje Sophia Diedrich. Zij werkte in de bakkerij ‘De witte voet’ op het Ritsevoort en betrapte, vermoedelijk, een inbreker. Deze Pieter Dirkse Kaat, kanonnier uit Limburg, had geen medelijden en sneed haar de keel door. Van het bloedbad weten we dankzij een ‘oculaire inspectie’ door

Zacheus van Foreest. Kaat werd gepakt in Amsterdam en ook nu eiste Van Foreest radbraking als doodstraf. Bijna een jaar later werd op 12 december 1801 deze straf inderdaad voltrokken - vermoedelijk op de binnenplaats van het tuchthuis - omdat de rechtbank erin meeging. Maar de zaak van Brouwenstein liep heel anders. Deze maakte gebruik van het recht op professionele verdediging. Dat was een nieuwigheid in het procesrecht die in oktober 1798 door de Tweede Kamer van de Bataafsche Republiek was geïntroduceerd. Brouwensteins advocaten wisten twijfel te zaaien over de betrouwbaarheid van Kieftenburg als getuige. Daarom vonden de rechters dat een zware lijfstraf en gevangenschap voldoende bestraffing zouden wezen. Daar was Van Foreest het niet mee eens en dus ging hij in hoger beroep, ook een vernieuwing van oktober 1798. Het Gerechtshof in Den Haag gaf hem gelijk, maar uiteindelijk zou Brouwenstein in de gevangenis van ouderdom sterven.

CRIMINALITEIT EN LIJFSTRAFFEN

Was deze opeenhoping van misdadig geweld nu kenmerkend voor het leven in een vroegmoderne Hollandse stad? Absoluut niet, is het antwoord. Het aantal moorden in de eraan voorafgaande honderdvijftig jaren was op de vingers van een hand te tellen: vier. Het aantal doodslagen of dodelijke steekincidenten: tien. Niet onbelangrijk, in veel gevallen waren daders van buiten Alkmaar afkomstig, zoals Brouwenstein en Kaat, zodat hun moorden eigenlijk niets zeggen over hoe Alkmaarders, en stedelingen in het algemeen, met elkaar omgingen.

Tortuur. Illustratie uit Joos de Damhouder, Practycke ende handbouck *in criminele zaeken, 1555.*

Integendeel was deze 'piek' van geweld heel atypisch, want sinds de late middeleeuwen zien we in de Hollandse steden die gegevens hebben bewaard, alleen maar afname van onderling fysiek geweld, met horten en stoten, maar de trend is onmiskenbaar. Hetzelfde geldt voor andere zware criminaliteit zoals roof en diefstal. Naar mijn overtuiging is deze ontwikkeling hoofdzakelijk toe te schrijven aan het bloeiende groepsleven dat elke stad nu eenmaal kenmerkt. Daarin zien mensen elkaar als leden van dezelfde club of vereniging of quasi-familie. En wij zijn als *homo sapiens* nu eenmaal geëvolueerd in groepen, die concurreerden met andere groepen. Dit basisprincipe van de evolutionaire psychologie lijkt mij belangrijker dan de bemoeienissen van een centrale overheid die in de door mij bestudeerde bronnen voornamelijk afwezig zijn.

In lijn met de dalende trend zien we hoe lijfstraffen minder vaak en minder wreed werden

Min of meer in lijn met deze dalende trend zien we ook hoe lijfstraffen minder vaak en minder wreed werden toegepast. Bijvoorbeeld het verminken door een hand af te hakken, een oor af te snijden of ogen 'uyt te doppen', zoals dat in de zestiende eeuw in Alkmaar nogal eens voorkwam – dertien keer tussen 1517 en 1557 - was een eeuw later praktisch verdwenen. Alleen nog in extreme gevallen, zoals in 1760 toen Antje Schouten haar man met het uiterst pijnlijke rattenkruit (zwavelzuur) had vergiftigd, vond de schepenbank dat haar hand, waarmee ze het gif in de aardappelsaus had geroerd, afgekapt moest worden. Daarna werd ze door de scherprechter gewurgd.

Het voortbestaan van een bijzonder wrede doodstraf als het radbraken is niet zo eenvoudig te verklaren, maar het was zeker geen typisch middeleeuws verschijnsel. Deze straf kwam in de achttiende eeuw veel vaker voor dan we met onze vooroordelen geneigd zijn te denken. Bijvoorbeeld tegen een drietal muiters van het schip 'Nijenburgh' in 1764, of tegen zes zigeuners in 1725 in Haarlem, betrokken bij een roofmoord. In Amsterdam werden meer dan vijftien rovers en plegers van dodelijk geweld in de achttiende eeuw geradbraakt. Buiten de grenzen van de Republiek, bijvoorbeeld in Duitsland en

De massaliteit van het bedelen deed de tolerantie voor bedelaars geen goed. Spotprent Brassende bedelaars, *David Vingboons, 1608. Coll. Rijksmuseum Amsterdam.*

Frankrijk waren dergelijke wrede en pijnlijke doodstraffen, ondanks vermindering van het totaal, zeer gebruikelijk.

SODOM EN GOMORRA

De strafrechtelijke bronnen van de praktijk leveren wel meer verrassingen op. Zo is bijvoorbeeld bekend dat homoseksuele relaties tussen mannen absoluut verboden waren. Men sprak van 'sodomie', 'vuijle faiten' en 'onzegbare misdaden'. Meestal werd er in Holland met onverschilligheid op gereageerd, maar soms kwam er opeens een ware homojacht op gang. Dat was voor het laatst het geval in 1730 toen allerlei netwerken van homoseksuelen bekend werden en stedelijke en regionale gerechtsofficieren zich gedwongen zagen om de deelnemers strafrechtelijk te vervolgen.

Tegen honderden jongens en mannen zijn toen processen begonnen in diverse steden. Het grootste deel van hen vluchtte op tijd en werd bij verstek veroordeeld, maar bijna honderd werden gearresteerd en ter dood veroordeeld. De meesten stierven aan de wurgpaal, anderen werden opgehangen, hun lichamen in zee gesmeten.

Pas in de loop van de achttiende eeuw zakte de woede van autoriteiten en predikanten enigszins.

Maar hoe stond men tegenover vrouwen die elkaar openlijk liefhadden? Daarvan weten we maar weinig en het is net alsof dat soort liefde niet bestond of niet herkend werd. Interessant is daarom een vonnis uit 1629 tegen twee Alkmaarse vrouwen die samen een bordeel bestierden en zelf ook seksuele diensten verleenden. Deze Dignum Leenertsdochter en Griet Jacobsdochter gaven bovendien geregeld voorstellingen waarin ze elkaar in het publiek 'vleeschelijck bekenden'.

Anders dan bij mannen gebruikelijk, werden registers van 'Sodom en Gomorra' niet opengetrokken door schout of schepenen. Hen werd wel ten laste gelegd dat ze 'jonghe ghezellen' op een 'dwaelwegh' hadden gebracht. Op de pijnkamer van het stadhuis werden beiden gegeseld waarna Dignum werd verbannen en Griet in het tuchthuis belandde. Een dergelijke zedenzaak komt zo weinig voor dat er niet veel zinnigs over valt te zeggen. Alleen als we uit andere plaatsen meer van dit soort processen in

De Kennemerpoort van buiten met de kaak (de schandpaal), 1788, J.A. Crescent. Coll. RAA PR1000745

de bronnen tegenkomen, kun je er misschien een patroon in ontdekken, of de vraag beantwoorden waarom mannen het zoveel zwaarder te verduren hadden dan vrouwen als ze op homoseksuele activiteiten waren betrapt.

ROELOFF JANS

De bovenstaande twee voorbeelden van criminaliteit - geweld en seks! - en de erop volgende bestraffing mag je gerust bijzonder noemen, haast excentriek. Hoe zat het dan met de huis-tuin-en-keukenmisdadigheid van stelen en inbreken? Hoe probeerden schout en schepenen daarmee om te gaan? Als we de grote lijn in het oog willen houden, moeten we beseffen dat diefstal al in de middeleeuwen tot de zeer zware misdrijven gerekend werd. Heel vaak werd daarvoor de doodstraf geëist en opgelegd, maar nergens was formeel iets vastgelegd over de verhouding tussen de ernst van de diefstal en de zwaarte van de straf. Pas in 1614 formuleerden de Staten van Holland in een plakkaat regels die als leidraad – geen opgelegde wet! - voor rechtbanken konden dienen bij het vinden van een gepaste straf. Na een eerste diefstal moest geseling volgen, na een tweede geseling plus brandmerk en verbanning. Pas na een derde keer kon doodstraf door ophanging geëist en gevonnist worden. Kijken we nu naar de praktijk, dan kiezen we een voorbeeld van een beroepsdief en inbreker die er al vroeg mee begon. Roeloff Jansz uit Edam werd begin december 1675 in Alkmaar gearresteerd en berecht omdat hij op de uitkijk had gestaan om zijn stiefvader, Claes Schilder te waarschuwen tijdens een inbraak. Roeloff was pas 12 jaar oud. Zijn moeder, de Friezin Trijntje Jacobs was tegelijk met hem gearresteerd en berecht wegens heling van gestolen goed, terwijl haar kind 'in dieverijen wiert opgequeekt'. Op dezelfde dag, 11 december werd ook de nieuwe vriendin van Claes, Jannitje Leevens uit Leiden, wegens assistentie en eerdere dieverijen veroordeeld. Zij werd met roeden gegeseld in de pijnkamer van het stadhuis door een dienaar van justitie, een schoutsknecht, en voor drie jaren uit Holland verbannen. Roeloff en Trijntje werden veroordeeld om deze lijfstraf te aanschouwen en twee jaren uit Holland weg te blijven. Claes was de dans ontsprongen.

Uit de geschiedenis mogen we afleiden dat je als dief wel je best moest doen om aan de galg je leven te eindigen

Hoe het verder met Trijntje en Jannitje is gegaan, weten we niet, maar het zou me niet verbazen als ze nog te vinden zijn in de vonnisregisters van andere steden of jurisdicties van de Republiek. Over Roeloff weten we des te meer omdat hij later in Leiden wegens 'vegterijen' heeft vastgezeten, en in Amsterdam voor diefstal van tinnen kannen is gevangengezet. Vervolgens ontwikkelde hij zich tot een beroepsinbreker, maar in 1694 leek daar in Haarlem een eind aan te komen.

Na vier inbraken in huizen te Heemstede werd hij betrapt en aangehouden. De schout eiste dat hij zou worden opgehangen op het schavot voor het stadhuis en dat zijn lijk vervolgens op het galgenveld buiten de stad zou wegteren. De schepenen zagen echter redenen voor clementie en vonnisten hem om met een strop om de hals streng gegeseld te worden, dan gebrandmerkt en tenslotte tot twintig jaar dwangarbeid in het werkhuis en levenslange verbanning. De muren van deze instelling benauwden de inmiddels 33-jarige Roeloff zozeer dat hij eruit brak na anderhalf jaar en zijn oude leven weer oppakte.

Een trouwerij in de Langestraat. Schuin tegenover het stadhuis staat een trouwkoets te wachten op het bruidspaar, dat zojuist het huis heeft verlaten. De welgestelden konden hier hun vrijgevigheid aan arme stadgenoten demonstreren. Het stadsbestuur probeerde misbruik de kop in te drukken. Langestraat Alkmaar, C. Pronk, 1730. Beeldbank NHA.

Zijn omzwervingen brachten hem in 1699 naar dorpen rondom Alkmaar, zoals Heer Huygen Waert (het latere Heerhugowaard), Rustenburg, Bergen en Oudorp. Daar leek hij zich te specialiseren in inbraken en diefstallen bij rijkere bewoners, met dure kleding en sieraden als belangrijkste buit. Maar zijn arrestatie op 21 september luidde het eind in van zijn loopbaan en leven. De schepenbank, verontwaardigd over Roeloffs onvermogen of onwil om zijn leven te beteren, kende geen genade en veroordeelde hem om 'met den koorde gestraft te werden, datter de doot navolgt'. Op 3 oktober 1699 werd hij achter het stadhuis geëxecuteerd en na afloop op het galgenveld aan het Zeglis weer opgehangen om 'geconsumeert' te worden door de lucht, 'ten afschrick van anderen'.

Uit deze, in wezen tragische geschiedenis mogen we afleiden dat je als dief en inbreker wel je best moest doen om uiteindelijk aan de galg je leven te eindigen. Meer dan vijfentwintig jaar had Roeloff Jans heel Holland, en misschien ook andere gewesten doorgereisd. Hij behoorde tot een onderwereld binnen de Nederlanden die zelden lang op een plaats bleef, niet echt een organisatiestructuur had, maar talloze connecties en tijdelijke verbonden kende. Als iemand daarvan gearresteerd werd, waren schout of baljuw altijd geïnteresseerd in namen van medeplegers en metgezellen. Zo kregen ze een beter beeld van hun tegenspelers en konden ze er efficiënter tegen optreden. Rechters stonden niet te trappelen om iedereen maar zo snel mogelijk op te knopen. De vonnisregisters van bijvoorbeeld Haarlem en Alkmaar laten daarvan menig voorbeeld zien. In de regel stonden ze ook open voor verzoeken om clementie van vrienden of familie en werden die vaak gehonoreerd. Voor Roeloff Jans heeft echter niemand een goed woord gedaan, hij had al zijn krediet verspeeld in een levenslange carrière als dief en inbreker.

'Stadt van gewelt off van justicie?'
Misdaad en straf in een stedelijke samenleving: Alkmaar, 1254-1811.

Maarten Müller.
Uitgeverij Verloren.

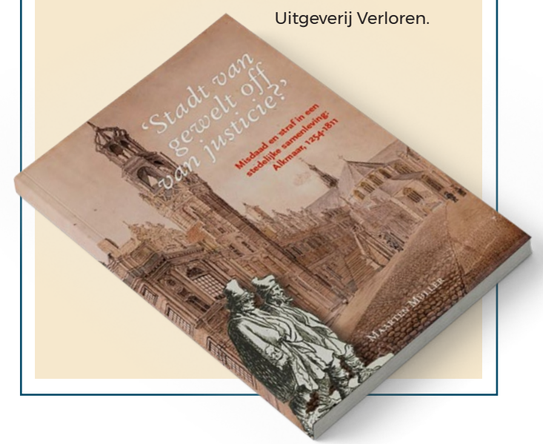

Het beleg van Alkmaar gezien vanuit het noorden *door P. Cluyt, Collectie Stedelijk Museum Alkmaar.*

EEN TWEEDE OOGGETUIGE VAN HET BELEG

Harry de Raad

Het blad *Oud Alkmaar* bestaat 50 jaar. Om dat te markeren herplaatsen we artikelen uit het verleden. Met de viering van 8 oktober in het vooruitzicht kiezen we in dit nummer voor een publicatie uit 2012 van archivaris Harry de Raad over een nagenoeg onbekend ooggetuigenverslag van het beleg. De Raad overleed in 2025.

Iedere Alkmaarder die enigszins vertrouwd is met de stadsgeschiedenis kent het ooggetuigenverslag van Nanning van Foreest over het beleg van Alkmaar in 1573. Veel minder bekend is het feit, dat er nog een ander uitgebreid ooggetuigenverslag bewaard is gebleven. Het andere verslag is slechts een keer in druk verschenen en wel in 1739, toen het werd opgenomen achter een nieuwe uitgave van het verslag van Nanning van Foreest.[1]

De tekst heeft als titel: "Aantekeningen gemaakt by een ooggetuige ten tyde van 't Beleg van Alkmaar 1573." Dit ooggetuigenverslag lijkt op het eerste oog veel op dat van Nanning van Foreest. Het bevat evenals het laatstgenoemde een chronologische opsomming van wat er iedere dag zoal gebeurde. Wel is het nieuwe verslag veel korter. In de uitgave van 1739 telt het nieuwe verslag 39 bladzijden en dat van Van Foreest 78.

ANDER PERSPECTIEF

Is in het verslag van stadspensionaris Nanning van Foreest duidelijk een bestuurder aan het woord, die veel aandacht heeft voor strategische overwegingen en achtergronden, in het nieuwe verslag spreekt daarentegen een man van de straat, die de gebeurtenissen in de stad meer van nabij meemaakte. De auteur heeft veel oog voor het menselijke aspect en de anekdote. Het verhaal van het beleg komt bij hem daardoor veel meer tot leven dan bij Nanning van Foreest, die alles zo sober en feitelijk mogelijk meedeelt.

Een klein voorbeeld. Foreest verhaalt over diverse Alkmaarse slachtoffers van het beleg. Hij doet dat beknopt en zakelijk. Lees maar hoe hij het verhaal doet van de dood van stadsbode Pieter Buser op vier oktober 1573: "Op desen selfden dach als Pieter Buser, stadts roedrager, over den muer in den viants leger bij avontueren overkeeck, so heeft hem een Spangiaert met een buscloot in den cop gheschoten, ende is terstont ter aerden doot gevallen." Hoe anders wordt in het nieuwe verslag de dood van een borstelmakersdochter tijdens het beleg uit de doeken gedaan:
Den twaalfden September omtrent middag quam een vyftien ponds kogel van de Meelmoolen buiten de Vriesschepoort, door een muur ruim twee voeten dik, in de Monnikke Kerk, omtrent zes voet booven de aarde, belende of viel aan de zuidwest zy der Kerk, en een jonge dogter van de borstelmakers op de Nieuwesloot, staande omtrent het midden der Kerk wierd door dezelve de pan van 't hoofd geschooten, dat het brein tegen de muur sprong, en zy stierf terstond, en 't was haar eerstemaal dat zy aarde droeg, menende zy in de Kerk vry te zyn van de kogels.

Een ander opmerkelijk verschil tussen het verslag van Foreest en dat van de tweede ooggetuige is dat we alleen in het laatste verslag het spannende verhaal vinden over de tocht die stadstimmerman Van der Mey vanuit het belegerde Alkmaar ondernam om brieven, die hij had verstopt 'in een pols of springstok', naar Sonoy te brengen. In de tekst van Foreest wordt de stadstimmerman nergens genoemd en al evenmin het vervoer van brieven per polsstok. Ook Boomkamp verbaasde zich hier al over in zijn in 1747 verschenen *Alkmaer en deszelfs geschiedenissen.*[2]

Ten slotte verschillen beide verslagen sterk in hun weergave van het einde van het beleg. Foreest eindigt zijn verhaal met de gebeurtenissen op acht oktober 1573 en zegt erbij: "Also is het beleg van Alkmaer geeyndiget geweest, nadattet seven weecken lanck geduert hadde." Acht oktober is dan ook de datum die vanouds wordt gezien als de dag van het Ontzet. Het tweede ooggetuigenverslag eindigt daarentegen pas op 10 oktober, met een laatste krijgshandeling tussen de Alkmaarders en de Spanjaarden:
Den tienden October vertrokken de Spaanschen uit hun groot leger in de Nieuwpoort omtrent namiddag, en trokken na Limmen en Castricom, en ons volk dit ziende voeren terstond met veel schuiten de vesten uit, liepen na de Nieuwpoort, en plunderden hunne schansen, hutten en tenten, en liepen zoo tot Hylo toe, en na' t huis te Colster, en meenden daar alzoo een buit te haalen. [...] en men schoot zeer uit de stad zoo dat zy weder wegtrokken na Limmen en den Hoef.

Den tienden October vertrokken de Spaanschen uit hun groot leger in de Nieuwpoort omtrent namiddag

HERKOMST

In het boekje uit 1739 wordt in de 'voorrede' het volgende meegedeeld over de herkomst van het nieuwe ooggetuigenverslag: "Men vindt veele afschriften van deeze aanteekeningen, en zy worden nog dagelyks vermeerdert, zy zyn bekent onder de naam van Pieter Jansz. Vissers beleg van Alkmaar, deeze is voor eenige jaaren leeraar geweest bij de doopsgezinden in Alkmaar, of iemand zyner voorzaaten die aantekeningen hebbe opgestelt, dan of zy enkel dien naam dragen, om dat zy uit zyn geslagt by anderen zyn gemeen geworden, is zelv onbekent by zyne nakomelingen."

Inderdaad zijn er meer afschriften van de tekst bewaard gebleven. In de Collectie Aanwinsten van het Regionaal Archief is een afschrift te vinden van een kopie die Simon Eikelenberg, de bekende Alkmaarse geschiedschrijver, maakte van deze bron.[3]

Het afschrift werd in 1737 vervaardigd door Floris Lijnslager. De tekst van deze beschrijving van het beleg komt

grotendeels overeen met het ooggetuigenverslag zoals het in 1739 werd uitgegeven. De handgeschreven aantekeningen zijn voorzien van een titel die ons nog wat verdere informatie geeft over de ontstaansgeschiedenis: "Aentekeningen van 't Beleg en Ontset van de stad Alkmaar in 't jaar 1573 door een ooggetuygen opgestelt, doch (door uytlatingen van aanstotelijke uytdrukkingen en overtollige verhaalen die ter zaek niet deden) bekort, door Simon Eykelenberg en nagelaten door Pieter Jansz. Visscher."

De vraag is natuurlijk: werd het ooggetuigenverslag opgeschreven door Pieter Jansz Visscher, of werden de aantekeningen, die wellicht geschreven waren door een voorouder van Pieter, gevonden in zijn nalatenschap? De overlevering is op dit punt niet helder. Omdat een groot deel van het archief van de Alkmaarse doopsgezinde gemeente verloren is gegaan, is het moeilijk om nadere gegevens te vinden over hiervoor genoemde Pieter en diens familie.

VAN DER MEY

De vergelijking van de gedrukte uitgave van 1739 met de in handschrift bewaarde tekst uit 1737 laat een opmerkelijk verschil zien: terwijl in de gedrukte versie uit 1739 in geuren en kleuren verslag wordt gedaan van de tocht van stadstimmerman Van der Mey door de Spaanse linies, zijn bezoek aan Sonoy in Schagen en later aan Willem van Oranje in Delft, wordt zijn naam in de handgeschreven versie uit 1737 nergens genoemd. Ook gemeentearchivaris Bruinvis viel dit al op. In de marge van de handgeschreven tekst staat op de plaats waar het verhaal over Van der Meij begint:
"In de in 1739 te Haarlem uitgegeven Aantekeningen is op 2 september ingelascht het verhaal van v.d. Mey's tocht." De vraag is natuurlijk of de gedrukte versie uit 1739 rechtstreeks teruggaat op het bewaard gebleven afschrift uit 1737, of dat er wellicht ook geput werd uit andere afschriften. Was het verhaal van Van der Mey wellicht een van de 'overtollige verhalen' die Eikelenberg niet opnam in zijn kopie?

Bij nauwkeurige lezing van het gedrukte verslag van 1739 blijkt echter duidelijk dat het hier een latere inlas betreft. Het verhaal van de tocht van Van der Mey komt er namelijk twee keer in voor. De eerste keer wordt Van der Mey bij naam genoemd, en vertrekt hij op twee september uit de stad. Dan volgt het verhaal over het bezoek aan Sonoy en later aan Oranje. Deze passage is door Bruinvis als een inlas geïdentificeerd. Even verderop is er sprake van een anonieme 'post' (bode) die de stad verlaat in de nacht van drie op vier september. Verderop wordt van deze anonieme bode gezegd, dat hij op 25 september weer probeerde de stad in te komen en toen meegebrachte brieven verloor. Uit een andere bron weten we dat deze passage - en daarmee dus ook de eerdere! - betrekking heeft op Van der Mey.[4]

De passage over het verliezen van de brieven deed afbreuk aan het heldhaftige imago van de stadstimmerman

Kortom: op slordige wijze is een spannend verhaal over Van der Mey in 1739 de gedrukte tekst binnengesmokkeld. Wellicht niet zonder opzet heeft de tekstbezorger uit 1739 niet vermeld dat het bij de bode van de 25ste september, ook om Van der Mey ging. De passage over het verliezen van de brieven deed immers afbreuk aan het heldhaftige imago van de stadstimmerman.

Overigens wil dit niet zeggen dat het verhaal over Van der Mey's reis naar Schagen en later naar Delft in de gedrukte versie van 1739 uit de duim is gezogen: we vinden het al in de zestiende eeuw vermeld in Pieter Bor's uitvoerige geschiedenis van de Opstand.[5]

OUDER AFSCHRIFT GEVONDEN

Tot dusver kenden we het tweede ooggetuigenverslag alleen in de vorm van het afschrift uit 1737 en de gedrukte versie uit 1739. Nu wil het geval, dat de Haarlemse gemeentearchivaris J.J. Temminck begin jaren zeventig een tekst over het beleg van Alkmaar ontdekte in een kroniek van Willem Janszoon Verwer over het beleg van Haarlem. Achter het verhaal van Haarlems beleg had Verwer een kopie opgenomen van een verslag over het Alkmaarse beleg. De kroniek van Verwer dateert uit het midden van de jaren zeventig van de zestiende eeuw, wat dus betekent dat we te maken hebben met een verslag dat vrijwel dezelfde ouderdom heeft dan dat van Foreest. De titel van het verslag is 'Cort verhael van die ghesciedenisse ende belegeringhe der stat Alcmaer anno 1573'. Het verslag heeft een lengte van 22 vellen folio. Over de auteur of de herkomst van de tekst spreekt Verwer met geen woord.[6]

Portret van Nanning van Foreest, *onbekende kunstenaar, Collectie Stedelijk Museum Alkmaar.*

NOTEN

1. *Kort verhaal van de belegering van Alkmaar (..); waar by koomen de onuitgegeeve aanteekeningen van een ander Ooggetuigen (Haarlem, 1739).*
2. *Cornelis Boomkamp, Alkmaer en deszelfs geschiedenissen (Rotterdam, 1747) p. 247.*
3. *RAA, Collectie Aanwinsten, inv.nr. 353*
4. *Een brief van Cornelis van Egmond van de Nijenburg uit 28 september 1573 beschrijft uitgebreid de mislukte poging van Van der Mey om terug te keren in Alkmaar. RAA, Stadsarchief Alkmaar voor 1816, inv.nr. 2076, brief nr. 92.*
5. *Pieter Bor, Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen (..), eerste deel, 452, 454-455.*
6. *Willem Janszoon Verwer, Memoriael-bouck. Dagboek van de gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581. Uitgave door J.J. Temminck (Haarlem, 1973). VI, VII. Zie voor een fotokopie van het in dit 'dagboek' opgenomen verslag over het Alkmaarse beleg RA4, Collectie Aanwinsten, inv.nr. 352.*

Nauwkeurige inspectie van deze nieuwe tekst wijst uit dat het grote overeenkomsten vertoont met het anonieme ooggetuigenverslag. Na een afwijkend begin, worden de gebeurtenissen verteld in ongeveer dezelfde volgorde en vaak ook met dezelfde zinswendingen. De passage over de dood van de borstelmakersdochter komen we in de tekst uit het handschrift van Verwer bijvoorbeeld in ongeveer dezelfde bewoordingen tegen. Evenals in het handschrift uit 1737 ontbreekt hier het verhaal over de reis van Van der Mey. Ook de anonieme verhalen over het handelen van Van der Mey zijn in deze tekst niet te vinden.

Met de vondst van deze zestiende-eeuwse versie van het tweede ooggetuigenverslag dat we voorheen enkel kenden uit het afschrift van 1737 en de uitgave van 1739, heeft dit verslag veel aan waarde gewonnen. We beschikken nu dus over twee betrouwbare ooggetuigenverslagen van het Alkmaarse beleg, waarbij er van beide verslagen een versie bewaard is die vrijwel onmiddellijk na de gebeurtenissen is opgeschreven.

Dit artikel is een iets verkorte weergave van het origineel. Dat verscheen in Oud Alkmaar *op 1 april 2012. Plaatsing is met toestemming van de familie van Harry de Raad.*

HERINNERINGEN AAN HET PEN-DORP

GROOT EN KLEINSCHALIG TEGELIJK

Foto: M. Alphenaar

Mark Alphenaar

Het PEN-dorp is niet meer, lang leve het Pendorp! Met de sloop van het bedrijfskantoor van het Provinciaal Elektriciteitsbedrijf van Noord-Holland (PEN) in 2026 verliest Alkmaar een bijzonder stukje architectuur. Er verrijst een nieuwe wijk, waarin gezinnen een nieuw bestaan kunnen opbouwen.

In 1982 ontstond in de omgeving van Alkmaar een nieuw dorp: het PEN-dorp. Op een terrein van 70.000 m² in de Bergermeerpolder vestigde zich in de maand mei van dat jaar het bedrijfskantoor van de PEN. Naast 14.500 m² aan kantoren waren er binnentuinen, dakterrassen, waterpartijen, werkplaatsen en zelfs een sporthal. Een compleet 'dorp' voor meer dan 500 medewerkers gesitueerd in een architectonisch hoogstandje van architect Abe Bonnema (1926-2001).

De 'bewoners' kwamen niet allemaal uit Alkmaar. De PEN had eerst zijn hoofdkantoor in Bloemendaal en medewerkers kwamen veelal uit dat dorp en de omgeving. Het hoofdkantoor en verschillende andere kantoren waren in de jaren zeventig te klein geworden voor al het personeel. In 1974 werd daarom besloten het hoofdkantoor in Bloemendaal te houden, maar technische afdelingen onder te brengen in een nieuw te bouwen bedrijfskantoor in of bij Alkmaar.

Het vertrek werd ook aangemoedigd door de overheid. Dit was de tijd dat mensen juist buiten de Randstad moesten gaan wonen en werken. Medewerkers van de PEN werden gestimuleerd om naar Alkmaar te verhuizen en kregen gunstige financiële regelingen en zelfs voorrang bij de aankoop van een huis. Zo zag je in bepaalde straten in Alkmaar-Noord (bijvoorbeeld rondom de Wielingenweg) een hoge concentratie van PEN-medewerkers, van wie er anno 2026 nog steeds velen wonen. Dittmar Tukker, zoon van PEN-medewerker Jan Tukker (1947–2007), vertelt hierover: 'In Zandvoort woonden naast en tegenover ons collega's van mijn vader en toen we eenmaal in de Brigantijn in Alkmaar gingen wonen, woonden diezelfde collega's daar ook!'

VEEL INBRENG PERSONEEL

Architect Bonnema - in Alkmaar al bekend van de houtskeletbouw in Noord, maar ook verantwoordelijk voor het ontwerp van een reeks markante kantoorgebouwen in heel Nederland - werd gekozen uit dertig verschillende architecten, nadat binnen de PEN een uitgebreid voortraject had plaatsgevonden. Het personeel was nauw betrokken bij de totstandkoming van het nieuwe gebouw. Inspraakorganen hielden zich bezig met onder andere de bouwfilosofie, de eerste ideeënschetsen en de keuze van het meubilair.

De stem van het personeel was doorslaggevend om te bouwen in de Bergermeer

Een groep van vijftig medewerkers bezocht verschillende kantoorpanden en kwam tot de conclusie dat men geen kantoortuinen wilde, maar ook geen aparte kamers. Onder andere door het gebruik van drie verschillende hoogtes van scheidingswanden wist men in het nieuwe kantoor toch werkplekken met openheid en tegelijkertijd een zekere mate van geborgenheid te creëren. 'Escher-achtig' noemt Dittmar Tukker delen van het gebouw. 'Mijn vader waarschuwde dat ik niet moest verdwalen, maar ik kwam er zo vaak dat ik uiteindelijk het gebouw op mijn duimpje kende. Ondanks dat het zo groot was, vond ik er soms een serene rust hangen.' Favoriet bij Tukker waren de tuinen met al die watertjes, zithoekjes en natuur, maar het meest is hem toch wel de lunch bijgebleven. 'Episch vond ik het. Heerlijke broodjes kroket en de warme chocomelk, daar heb ik zo veel van gedronken. De kantine was ook nog eens een bijzondere ruimte met verschillende zitplekken en allerlei hoogteverschillen.'

Naast de inrichting moest men ook een beslissing nemen over de locatie van het gebouw. De provincie Noord-Holland, als eigenaar van de PEN, had haar oog laten vallen op Heerhugowaard, de Wognumsebuurt en de Bergermeer in Alkmaar. De stem van het personeel was uiteindelijk doorslaggevend om het bedrijfskantoor te bouwen in de Bergermeer. Het gebouw mocht daar echter geen vreemd element in de polder worden. Architect Bonnema ontwierp daarom een gebouw met een zekere kleinschaligheid, dat in 1982 toch het grootste kantoorgebouw van Alkmaar en omgeving zou worden. Het kantoor was opgebouwd uit vierkanten van 7,20 x 7,20 meter, die waar nodig aan elkaar gekoppeld konden worden. Door het hele gebouw waren kantoren, werkplaatsen, koffiehoeken en trainingsruimten te vinden. Ondanks dat alle leidingen zichtbaar waren, maakte het spaarzaam omgaan met kleuren en de natuurlijke bouwelementen het geheel volgens oud-medewerkers zeer huiselijk en zelfs gezellig. Ook nu nog herinnert menig oud-PEN'er zich het pand en de sfeer onder de medewerkers als positief, met een verbonden bedrijfscultuur en een grote saamhorigheid. Tukker weet zich nog veel te herinneren van de cultuur in het PEN-dorp: 'Ik kwam daar veel als kind. Vaak ging ik met mijn vader mee, soms kwam ik er ook alleen. Altijd was ik welkom

1979, architect Bonnema toont een maquette van het gebouw. Foto: PEN. Coll. RAA

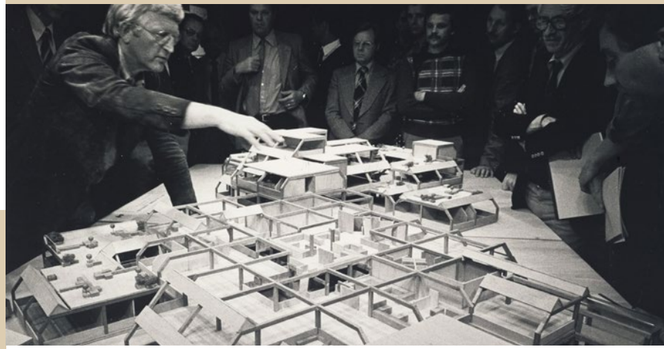

In een deel van de kantine waande je in 2016 nog terug in de jaren tachtig. Het originele meubilair werd toen nog steeds gebruikt. Foto: M. Alphenaar

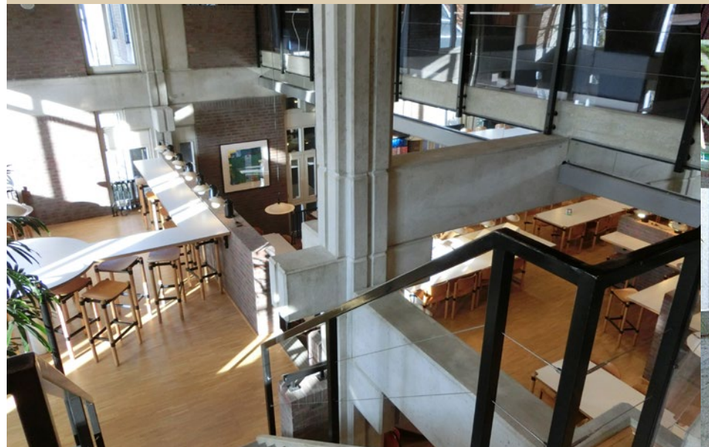

De receptie in 1982. Er werd veel gebruik gemaakt van palmbomen. Na een paar jaren waren die echter bijna allemaal al dood. Foto: PEN. Coll. RAA

en mocht ik zelfs meehelpen bij bepaalde werkzaamheden. Er was na werktijd ook veel te doen. Er was een fietsclub en een pc-hobbyclub waar we over computers leerden en software en spelletjes kopieerden. Er was ook een knutselclub waar je in de werkplaats spullen kon maken voor je eigen hobby. Op woensdagavond was er een badmintonclub in de sportzaal. Ook werd er regelmatig gevoetbald en was er een jaarlijkse sportdag voor medewerkers en hun familie.'

Ook werd er regelmatig gevoetbald en was er een jaarlijkse sportdag voor medewerkers en hun familie

Een van de vele kantoren rond 1982.
Foto: PEN. Coll. RAA

Het Escher-achtige trappenhuis in 2025.
Foto: M. Alphenaar

Het opvallende uiterlijk van het gebouw werd voor een groot deel bepaald door de tuinaanleg. De bekende tuinarchitecte Mien Ruys (1904-1999) creëerde waterlopen met hoogteverschillen, wandelpaden en zithoekjes Windmolens hielden het waterpeil op het gewenste niveau en de natuur was overal zichtbaar. Het is zelfs eens voorgekomen dat Duitse toeristen aanklopten om een kamer te huren. Zij dachten dat het gebouw een hotel was.

Als een hotel zagen het gebouwencomplex en de tuinen er rond 2016 niet meer uit. Het Provinciaal Elektriciteitsbedrijf van Noord-Holland bestond al sinds eind jaren negentig niet meer, na een reeks opsplitsingen en fusies. De opvolgers, Nuon en Energie Noordwest, verdwenen ook van het toneel en de laatste bewoner, Liander, stond op het punt te verhuizen. Het begin van het verval was ingezet.

KOU EN KOPERDIEVEN

Het gebouw kwam niet helemaal leeg te staan: GAPPH Leegstand- en Vastgoedbeheer ging delen verhuren aan antikraakbewoners. Tot de eersten behoorden Marlies ('liever geen achternaam') en haar vriend. In de zomer van 2016 namen zij hun intrek in een deel aan de noordkant van het complex. Marlies woonde vijf jaar in het PEN-dorp en vond dit toch wel een bijzondere ervaring: 'Ik kende het pand alleen van de keren dat ik erlangs fietste en had geen idee van de architect en de historie. In de tijd dat ik er woonde, heb ik er veel over geleerd en de plek toch wel leren waarderen. Wij woonden in eerste instantie in gebouw E. Andere huurders woonden verspreid over het complex. We zagen elkaar niet vaak, maar stonden wel in contact via een appgroep. Iedereen had zijn eigen plekje en wij hadden een best wel grote slaap- en woonkamer, en directe toegang tot de mooie tuin en de natuur, waar we zelfs een moestuintje hadden.'

Het onderhoud van het complex was na 2016 minimaal. De tuinen werden ook slechts sporadisch onderhouden, voornamelijk als de berenklauwen te groot werden. Marlies weet zich daar nog het een en ander van te herinneren: 'Toen we erin kwamen, zag veel er al vervallen uit. Het rook er sterk, het was er vochtig en veel plafonds waren beschimmeld. Op sommige plekken groeiden zelfs paddenstoelen op het tapijt. Het hielp ook niet dat al vrij snel de verwarming werd uitgezet en iedereen het moest doen met onder andere oliekacheltjes. De temperatuur daalde in de slaapkamer soms richting de tien graden. En dan kregen we van de verhuurder ook nog weleens de melding dat we te veel stroom verbruikten. Later verhuisden we naar kamers in gebouw A. We hadden daar iets minder ruimte en moesten ook verder lopen naar de wc. Dat was 's avonds soms best spannend. Veel verlichting werkte niet en het hele gebouw was voor buitenstaanders gemakkelijk toegankelijk door de vele deuren die niet op slot waren. We hebben een keer koperdieven betrapt die zelfs in een deel van het gebouw overnachtten.'

SLAG OM HISTORISCHE GROND

Het verliezen van het PEN-dorp is niet zonder slag of sloot gegaan. De Historische Vereniging Alkmaar en het Architectuur Informatiecentrum Alkmaar hebben nog pogingen gedaan volledige sloop tegen te gaan. Gesprekken met de toenmalige verantwoordelijke wethouder, de projectontwikkelaar en aannemer leverden een beperkt resultaat op. Huizenbouw ging voor op het bewaren van architectuur, aanpassen was te complex en te kostbaar. In tegenstelling tot de Houtskeletbouw van Bonnema, werd het PEN-dorp dus geen gemeentelijk monument. Het tuinontwerp van Mien Ruys zou wel enigszins zichtbaar blijven in bijvoorbeeld de waterpartijen en bepaalde structuurelementen. Wie naar de *artist impressions* op de website van het bouwproject gaat (pendorp.nl) moet wel een beetje fantasie hebben om dat terug te zien. Met de sloop van het PEN-dorp gaat een uniek stukje jaren tachtig-architectuur verloren. Alles wat ervoor terugkomt in de nieuwe wijk het Pendorp, zal altijd in de schaduw staan van het origineel.

Marlies vindt het natuurlijk zonde dat het bijzondere gebouw verdwijnt, maar vraagt zich ook af of het na al die jaren van minimaal onderhoud nog wel te redden was. Menig Alkmaarder, onder wie Dittmar Tukker, pinkt ook een traan weg om de verloren gegane potentie van het oorspronkelijke Bonnema-complex. Het had zo mooi kunnen zijn volgens velen: betaalbaar kleinschalig wonen, kunst, cultuur, natuur, bedrijfjes, misschien zelfs een hotel. Het is er niet van gekomen. Hopelijk beseffen de nieuwe bewoners op wat voor 'historische' grond zij wonen.

Mark Alphenaar is werkzaam bij het Regionaal Archief Alkmaar. Artikel geschreven op persoonlijke titel. Met dank aan onder anderen Dittmar Tukker en Marlies voor het delen van hun herinneringen.

Antikraakbewoners maakten het zichzelf gezellig rond de kerstdagen in 2025.

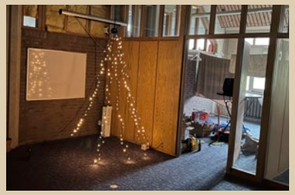

Brandweer en politie maakten gebruik van het leegstaande gebouw. Bijvoorbeeld voor schietoefeningen in de sporthal.

D. Tukker vond in 2025 nog de werkkamer van zijn vader terug.
Foto's: M. Alphenaar

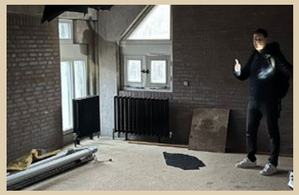

Begin 2026 was de sloop in volle gang.
Foto: M. Alphenaar

ALKMAARDER OVER HISTORIE | INTERVIEW DOOR: LISA OSKAMP

JESSE VAN DIJL

De rubriek waarin redacteur Lisa Oskamp bekende en minder bekende Alkmaarders interviewt over hun band met geschiedenis. Jesse van Dijl is conservator van de beeldcollectie bij het Regionaal Archief Alkmaar.

WAT IS VOLGENS U EEN ONONTDEKTE HISTORISCHE PLEK IN ALKMAAR?

Aan de Voormeer, bij het Raaksje, is een kleine uitstulping te vinden in het Noord-Hollands Kanaal. Een industrieel plaatste op dit voormalige brugfundament een werkspoor om schepen te laden en lossen. Het werd de poort naar het industriegebied van Alkmaar rond 1880. Het spoorbaantje is weg, maar de uitstulping is er nog.

WAT IS UW FAVORIETE ALKMAARSE MUSEUM?

Sinds kort is dat het Kaasmuseum. Ze vertellen op een vrolijke manier een belangrijk, lokaal historisch verhaal. Dat doen ze met een grote groep enthousiaste vrijwilligers. Er komen bezoekers van over de hele wereld. De plek is ook nog eens prachtig, onder de kap van het Waaggebouw.

WELK OBJECT OF SCHILDERIJ IN STEDELIJK MUSEUM ALKMAAR HEEFT INDRUK OP U GEMAAKT?

Abdij en Slot van de Egmonden in Welstand van Claes Jacobsz. van der Heck. Ik kan daar zo een uur naar kijken. Het is leuk, omdat ik dagelijks door die omgeving loop. Met een beetje fantasie kun je je voorstellen hoe het geweest is in de zestiende eeuw.

ALS U EEN (HISTORISCHE) DOCUMENTAIRE ZOU MOGEN MAKEN WAAR ALKMAAR EEN ROL IN SPEELT WAAR ZOU DEZE OVER GAAN?

De afgelopen twee jaar heb ik meegewerkt aan *Alkmaar op Film*. Zoiets zie je maar weinig in Nederland. Het is een ontzettend succes en ik ben dankbaar dat ik eraan mee heb mogen werken. Het is een hoogtepunt uit mijn carrière.

WAT IS UW FAVORIETE HISTORISCHE BOEK?

Op aanraden van mijn vader ben ik rond mijn twintigste de vijfdelige serie *Lanny Budd* van Upton Sinclair gaan lezen. Het gaat over een jongen die de hele wereldgeschiedenis meemaakt tussen 1900 en 1955. Hij komt in allerlei hogere kringen terecht in Europa en in de VS. Vaak neemt de wereldgeschiedenis een bepaalde wending, omdat hij ergens bij betrokken was. Het is eigenlijk een grote en spannende geschiedenisles van meer dan vijfduizend pagina's!

WAT IS UW FAVORIETE HISTORISCHE FILM?

Underground, een Servische film uit 1995 gemaakt door Emir Kusturica. Het begint in de Tweede Wereldoorlog in Joegoslavië, als de partizanen strijden tegen de Duitsers. Twee vrienden moeten onderduiken. Pas decennia na afloop van de oorlog wordt dat aan hen verteld. Het verhaal gaat vervolgens verder met de burgeroorlog in de jaren 90. De film is een groot aangrijpend spektakel met humor, muziek en dans.

WELKE HISTORISCHE PERSOON SPREEKT U AAN?

Ik houd van onbekende personen die 'liggen te slapen' in de archieven totdat ze een keer door iemand 'worden wakkergemaakt'. Vaak kom je die bij toeval tegen. Je ziet het verhaal van zo'n persoon voor je ogen tot leven komen. De Oostenrijker Friedrich Reichler is zo iemand. Hij kwam in de jaren 30 naar deze streek. Reichler overnachtte in diverse hotels waarna hij vertrok zonder te betalen. Uiteindelijk is hij begin 1941 in Parijs gearresteerd, uitgeleverd aan de nazi's en vermoord in een Duits kamp.

Vanaf het water bekijk je alles vanuit een ander perspectief. De hele binnenstad is geweldig om doorheen te varen.

WAAR IN DE HISTORISCHE BINNENSTAD VAN ALKMAAR KOMT U GRAAG?

Ik woon in Egmond-Binnen. We varen wel eens door de Egmondermeer via de Hoevervaart naar de stad. Vanaf het water bekijk je alles vanuit een ander perspectief. De hele binnenstad is geweldig om doorheen te varen.

WELK NUT HEEFT GESCHIEDENIS VOLGENS U?

Met het overgrote deel van de geschiedenis heb je natuurlijk helemaal niks te maken gehad. Het biedt wel houvast voor het heden en je kunt je een beetje voorbereiden op de toekomst. Maar geschiedenis wordt ook vaak gebruikt om profijt mee te bewerkstelligen. Hier hebben wij de luxe om van geschiedenis te genieten. Het is goed om daarbij stil te staan.

WAT ZOU ELK KIND OP SCHOOL MOETEN LEREN OVER GESCHIEDENIS?

Neem leerlingen mee naar buiten en vertel verhalen over sporen uit het verleden die nog zichtbaar zijn in het landschap. Als je dit samen met vakken als biologie en aardrijkskunde doet, worden verbanden gelegd.

WELK STANDBEELD IS UW FAVORIET?

Ik houd erg van kleine bronzen beeldjes. Je ziet ze in allerlei plaatsen. In Alkmaar staat in de Honthorstlaan een beeldje van een moeder met een kind gemaakt door Riet van Veen. Het is een universeel beeld. Ik vind dat ontroerend.

VOOR WIE ZOU U EEN STANDBEELD OPRICHTEN?

Ik ben in de jaren 90 naast mijn studie vuilnisman geweest. Dat was keihard werken, maar ook ontzettend leuk. Pas als er een staking is, ziet iedereen hoe nuttig dat werk is. Ik zou graag een standbeeld oprichten voor alle vuilnismannen.

ALS U EEN DAG TERUG ZOU MOGEN IN DE ALKMAARSE GESCHIEDENIS NAAR WELK JAAR VERTREKT U DAN?

Ik wil begin twintigste eeuw in Alkmaar rondlopen om de technologische ontwikkelingen van die dagen mee te maken. Ik neem bijvoorbeeld het stoomtrammetje naar Purmerend of ik tuf op een Norton-motorfiets door de Langestraat.

Zicht op de Langestraat, ca. 1931. Coll. RAA_1455_0029_0004

EEN ALKMAARSE KOFFIENEGOTIE

Marlies ten Berge

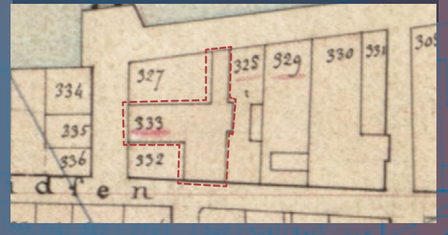

Kadastrale kaart van 1832. Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, minuutplan Alkmaar, sectie B, blad 01

Het smalste pand van Alkmaar staat aan Luttik Oudorp op nummer 119. Het is maar 2.20 meter breed en heeft een waardevol interieur. Eigenaar Rob de Vries is bezig met een restauratie van dit pareltje. Daar komt veel historisch onderzoek, vakkennis en ambachtelijke vaardigheid bij kijken. Een van de vragen die het opriep was: 'Wie heeft het eigenlijk gebouwd en waarom?' Zo kwam de koffienegotie in zicht.

Het stadsdeel waar het pand zich bevindt, is vanaf het eind van de vijftiende eeuw aangeplempt en bebouwd geraakt. Vooral na Alkmaars Ontzet van 1573 groeide de stad. Er kwamen veel immigranten, de bebouwing verdichtte zich en Alkmaar ontwikkelde zich tot een marktstad voor de regio. Dat economische centrum lag vooral in het oosten van de stad, bij het havengebied. Aan Luttik Oudorp concentreerden zich de graan- en zaadhandel en de groentemarkt. Er stonden woningen, maar ook heel veel pakhuizen en ambachtelijke bedrijven.

Oorspronkelijk was de plek waar nu het smalste pand staat, vlak bij de Kuipersbrug en de Appelsteeg, gewoon een steegje. Op de kadastrale kaart van 1832 is te zien dat het deel heeft uitgemaakt van perceel B333. Dit was een groot T-vormig perceel waarop zich de adressen Fnidsen 58, Luttik Oudorp 119 en Appelsteeg 3 bevonden. Van oudsher hebben deze drie panden dus bij elkaar gehoord. In het Historisch Kadaster is over dit perceel en de verschillende eigenaren meer informatie te vinden.[1]

JAN HOOGENRAAD

Volgens de oudste gegevens 'woonde' in 1709 op perceel B333-oost, dat wil zeggen op Fnidsen noordzijde (nu nummer 58) Jan Hoogenraad.[2] Hij komt voor in de

Rob de Vries voor zijn pand aan het Luttik Oudorp. Foto Judith Flapper

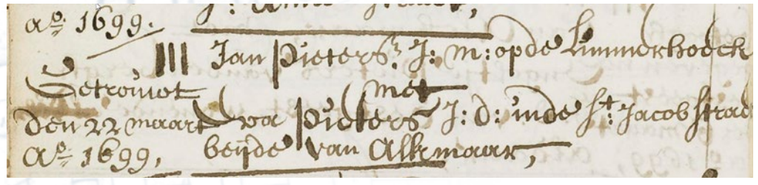

Huwelijksaantekening Jan Pietersz. Hoogenraadt en Eva Pieters Soeteman.

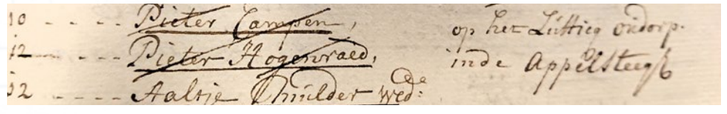

▲ De inschrijving van Pieter Hoogenraad in dit register

◀ *Titel van de lijst geadmitterden in droge Coffij, Tee en Schokkolade*[5]

verpondingsregisters van Alkmaar en betaalde dus belasting over zijn eigendom.

Deze Jan (Pietersz) Hoogenraad was in 1699 in de Grote Kerk te Alkmaar getrouwd met Eva Pieters (Soeteman). Voor zover bekend kregen ze vier kinderen van wie alleen de oudste twee zonen in leven bleven: Pieter, geboren in 1700, en Jan geboren in 1701.

In 1713 werd Jan Hoogenraad ook verpond voor B333-west, en dat is het gedeelte van het perceel aan de Appelsteeg. Omdat er op Fnidsen 58 geen sporen van bewoning zijn teruggevonden, is het logisch te veronderstellen dat het gezin gewoond heeft aan de Appelsteeg. Op dat adres komen ze ook voor in het kohier familiegeld van 1716.[3] En toen Jan Hoogenraad in 1716 in de Grote Kerk werd begraven, werd genoteerd 'in 't appelsteegh, laet kinderen na'.

Het deel van het perceel aan het Fnidsen was een pakhuis en het noordelijke stukje van het perceel (waar nu het smalste pand staat) was waarschijnlijk nog leeg en werd mogelijk als steeg naar de kade van het Luttik Oudorp gebruikt. Misschien stond er een schuur, of een klein pakhuisje, maar dat weten we niet.

Op een nieuw verpondingsregister uit 1730 staat het kadasterperceel B333 op naam van Eva Pieterse, de weduwe van Jan Hoogenraad. Ze moest 150 gulden belasting betalen voor 'VA156 Appelsteeg OZ (oostzijde): huis en erf uitkomend NZ (noordzijde) Fnidsen en WZ (westzijde) Luttik Oudorp, zelf bewoond.'[4] Overigens werd Eva Pieters in 1730 aangeslagen voor heel wat meer bezittingen, zoals bijvoorbeeld het Zijper Veerhuis aan de Lange Nieuwesloot ZZ, een pakhuis en twee zaadzolders aan de Cooltuyn, een ander pand aan Luttik Oudorp ZZ met annexe kamer in Fnidsen, twee panden aan de zuidzijde van Fnidsen en nog het een en ander. Veel onroerend goed dus dat na het overlijden van Eva in oktober 1734 overgedragen werd aan de twee zoons.

PIETER HOOGENRAAD

In 1744 stond het perceel B333 op naam van de oudste zoon, Pieter Hoogenraad. Hij was koopman en had twee dienstboden. Er is van hem geen huwelijk bekend en dus ook geen kinderen. Uit de gegevens zou je op kunnen maken dat ook Pieter Hoogenraad woonde in het deel aan de Appelsteeg.

Wat voor soort koopman was Pieter? In het 'Register van geadmitteerden'[5] vinden we Pieter Hoogenraad in de Appelsteeg terug als geadmitteerde in koffie, thee en chocola. Vanaf 1751 komt zijn naam in veel notariële akten voor, die vooral financiële transacties vermelden. Hij was zeker niet onbemiddeld. In juli 1752, toen hij ziek was, liet hij een testament opstellen, waarbij een groot deel van zijn vermogen als legaat naar de kinderen van zijn broer Jan ging. Hij liet in dat testament ook opnemen: 'Aan Jan van Groet indien hij nog in mijn huis woonachtig is een som van 100 gulden item het huis door mij testateur werdende bewoond en mijn pakhuis in de Achterdam cum annexis en zulks met de gantsche winkel en al dat

daartoe behoort uitgezonderd de waren op koopmanschappen waarvoor hij 6000 gulden aan mijn boedel betaalt.'

Nadat Pieter Hoogenraad op 20 augustus 1755 tegen dubbel tarief in de Grote Kerk van Alkmaar was begraven, werd op 31 maart 1756 een boedelinventaris van negenendertig pagina's opgemaakt.[6]

Als eerste werd vermeld het huis aan de Appelsteegh 3 dat hij zelf bewoonde. Naast nog meer panden werd ook genoemd 'een pakhuijs aan de oostzeijde van de Agterdam alhier, belend met een huijsje van den overlede ten zuijden'. Verder heel wat stukken land, hypotheekbrieven, obligaties ed. en een uitgebreide inboedel van zijn woning.

KOLONIALE WAREN

Zoals in het testament geregeld was, werden huis en winkel van Pieter Hoogenraad op Appelsteeg 3 inderdaad overgenomen door Jan van Groet, die er kennelijk al langer woonde. Wat het voor winkel was en wat de koopmanschappen inhielden blijkt uit de boedelinventaris. Op bladzijde 34 staan vermeld de winkelwaren van koffie, thee, suikerpoeder, snuiftabak en chocolade.

Een paar voorbeelden uit de lijst:
Elff vaten Martinique coffij, wegend netto 6804 lb.(pond);[7]
Seven sakken Surinaamse coffij wegen 683 lb.;
Een baal Javaansche coffij weegt 248 lb;
Een Sweedse kist theboe [zwarte thee] weegt 266 lb;
Compagnieskiste the weegt 429 lb.; Congo thé 181lb.
Verder is er onder andere 211 lb gruijs van blanke candij, 149 lb snuijftabak, 2x 8 lb chocquolade, 1,5 lb saffraan en verder nog coffij molens, waaronder 28 van maat nummer 1 en 20 van nummer 3. Die zullen verschild hebben in de grofheid van maling. Bij de schulden werd bijvoorbeeld genoemd een bedrag van ruim 4,5 duizend gulden aan huis en landerijen Soesdijk en Mul te Amsterdam wegens geleverde koffie en hij was nog 19 gulden schuldig voor geleverde chocolade aan David Bassan te Amsterdam.

Behalve de ongeveer 240 kilo aan kostbaar haarpoeder voor de pruiken ging het dus duidelijk om een handel in koloniale waren. Dit was een redelijk bloeiende bedrijvigheid in de achttiende eeuw, een tijd die op andere terreinen toch gekenmerkt werd door stilstand en zelfs achteruitgang. Zeker de opkomst van koffie en iets minder duidelijk de andere koloniale waren, is direct te

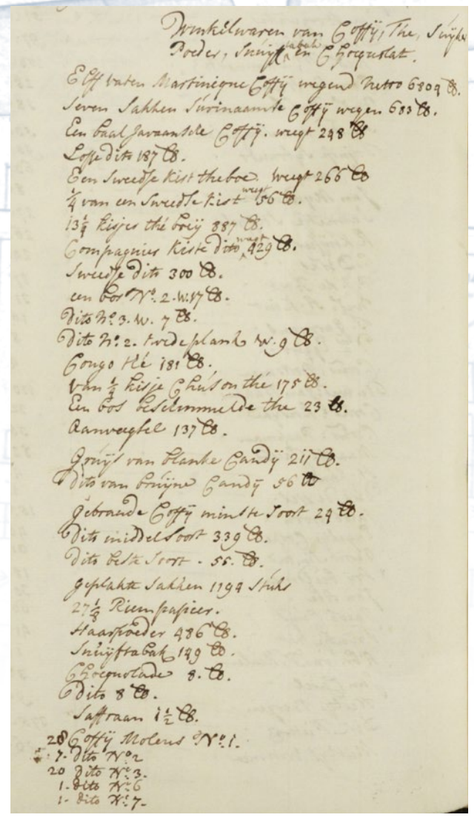

Detail uit de boedelinventaris van Pieter Hoogenraad, 1756.[6]

verbinden aan de snelle groei van de trans-Atlantische mensenhandel.[8] Een rijkdom dus die grotendeels gebaseerd was op slavernij in de Nederlandse koloniën, maar ook gehaald werd uit andere delen van de wereld. En ook op de lage lonen van de scheepslui en het Alkmaarse werkvolk dat in dit geval het pakhuis aan het Fnidsen 58 vulde.

Het testament noemde alleen winkel en woning aan de Appelsteeg, maar men kan ervan uitgaan dat heel perceel B333 bij elkaar hoorde en Jan van Groet alles overnam, dus ook het pakhuis aan het Fnidsen en de steeg naar het Luttik Oudorp (het smalle pand komt niet voor in de

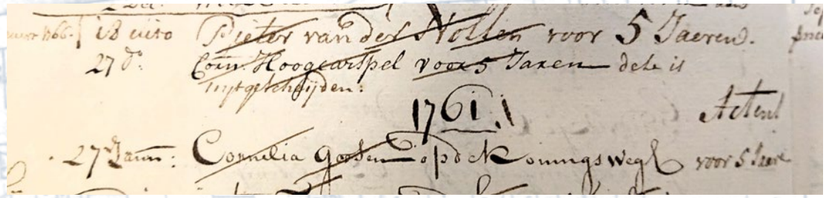

Inschrijving van Pieter van der Nolle in het register van geadmitteerden.

Gegraveerd glas van Pieter van der Nolle uit 1760. Foto: René Gerritsen. Coll. Stedelijk Museum Alkmaar.

boedelinventaris). Hij nam de handel van zijn voorganger over, want ook deze 'Jan van Groet in 't Appelsteeg' had toestemming te handelen in koffie, thee en chocolade. Hij overleed echter in december 1760. De boedelbeschrijving die op 31 juli 1761 werd opgemaakt door notaris van Beudighem ontbreekt echter in de archieven.

PIETER VAN DER NOLLE

Hierna komt Pieter van der Nolle in beeld, de meest waarschijnlijke bouwer van het smalste pand. Hij werd te Alkmaar gedoopt op 13 maart 1738 als zoon van kousenhandelaar Hendrik van der Nolle en Cornelia Verschragen. Zijn geboortehuis was Oudegracht 180. Uit het testament van Pieter Hogenraad blijkt dat hij in 1752 al woonde in het pand aan de Appelsteeg, maar toen nog minderjarig was. Hij werkte als 'winkelknecht' bij Jan van Groet, die in zijn testament bepaalde dat Pieter na zijn overlijden in de gelegenheid moest worden gesteld de zaken over te nemen. Op 20 december 1760 had voor de schepenen van Alkmaar het transport van de akte plaats. Twee dagen eerder was de toen 22-jarige Pieter van der Nolle opgenomen in het 'Register van geadmitteerde Verkoopers van droge Coffij, Tee en Schokkolade', een vergunning die om de vijf jaar vernieuwd moest worden.

Voor deze gelegenheid heeft hij waarschijnlijk zelf een gegraveerde dekselbokaal laten vervaardigen. Op de kelk staat een zo te zien inheems persoon afgebeeld met lendedoek en een pijlkoker op de rug, terwijl zijn hoofd is getooid met de gevleugelde helm van Mercurius, de god van de handel. In zijn linkerhand houdt hij een Mercuriusstaf geklemd en in zijn rechterhand, die op een gekuipt vaatje rust, houdt hij een bosje tabaksbladeren. Geheel rechts staat een palmboom. Links van de figuur staan twee met touw dichtgesnoerde balen waarvan op de ene het VOC-monogram en het woord Java staan gegraveerd en op het andere het GWC-monogram (Generale Westindische Compagnie) en het woord Suriname. Beide balen zijn op de koppen gemerkt met de initialen PvdN. Die initialen zijn van Pieter van der Nolle! Aan de bovenzijde van het glas staat de inscriptie "t welvaaren der alkmaarze coffij negootie'. Met dit wijnglas kon men klinken op het succes van de WIC en de VOC, beide sterk verbonden met slavernij, en op een goede winst door de koffiehandel.[9]

In 1762 trouwde hij met Elisabeth Koeman en in 1765 stond het perceel B333 in ieder geval op zijn naam in de verpondingsregisters. Net als zijn voorgangers woonde hij in het gedeelte aan de Appelsteeg, zoals ook terug te vinden is bij de vermelding in 1771 in het Dootboek van een 'doot gebore kint in 't Appelsteegje'.

BRANDERIJ AAN DE ACHTERDAM

Net als zijn voorgangers handelde ook Pieter van der Nolle dus in koloniale waren en bij deze handel hoorde ook een pakhuis aan de Achterdam, waar een koffiebranderij was gevestigd. Dit werd al genoemd in het testament van Pieter Hoogenraad en hoorde min of meer bij het perceel B333. (Ook bij latere eigenaren was dat het geval.) Vanaf 1765 stond dit als perceel B99 op naam van Pieter van der Nolle als 'pakhuis en erf zelf gebruikt' voor een belasting-bedrag van veertig gulden.[10] In zo'n koffiebranderij werden de rauwe koffiebonen gebrand of geroosterd tot een consumeerbaar product. Aanvankelijk werd dat thuis gedaan, maar al snel ontstonden ook gespecialiseerde koffiebranders. Door de beperkte houdbaarheid van het eindproduct bleef de koffiebranderij een vrij kleinschalige nijverheid. Dat is dus heel goed te plaatsen in een pand aan de Achterdam.

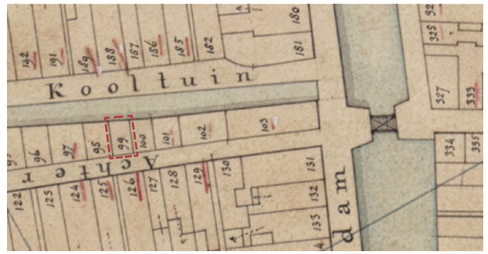

Kadasterkaart 1832 met B99

Misschien is zo'n branderij ook wel een verklaring voor de aanwezigheid van een heel grote schouw beneden in het pand Luttik Oudorp 119. Het blijft speculeren, maar mogelijk werden daar cacaobonen geroosterd. Ook die moesten namelijk in ondiepe pannen of op hete roosters boven een open vuur gelegd worden en regelmatig geschud om ze gelijkmatig te branden. Daarna werden ze gekneusd, werden de schillen verwijderd en de kernen vermalen op een holle steen waaronder een vuurtje werd gestookt. Door de hitte smolt de cacaoboter in de bonen, waardoor een dikke, vloeibare cacaomassa ontstond die je later kon aanlengen met heet water of melk.

Pieter van der Nolle leefde niet alleen van de koffiehandel. Hij was ook eigenaar van Het Zeeveld, een boerderij met omvangrijke bijbehorende gronden (uitgestrekt jacht-gebied) tussen Egmond en Castricum en bijvoorbeeld heemraad van de Bergermeer en betrokken bij de bouw van de Eendrachtspoldermolen in 1771. Hij zou zich bezighouden met de zoutziederij, was mede-eigenaar van bierbrouwerij en azijnmakerij Het Swaert en diende de stad als rotmeester in het 1e rodt van het Blauwe Vendel in de Oude Doelen.[11] Zijn vrouw Elisabeth Koeman overleed in 1772.

Pieter van der Nolle hertrouwde in 1774 met Cornelia Lieveloo en overleed op 3 januari 1794 te Alkmaar. Zijn graf is terug te vinden in de zuiderbeuk nr. 149 van de Grote Sint-Laurenskerk. Hij werd 56 jaar oud en liet drie minderjarige kinderen na: Jacob, Cornelia en Pieter Hendrik. Pieter Hendrik nam het perceel B333 over. Geen woord over het smalste pand in die nalatenschap, maar dat hoorde wel bij het perceel! Veel later, in 1868, werd een winkelhuis en erve te Alkmaar aan de oostzijde van de Appelsteeg tegelijk met een koffiebranderij aan de Achterdam gekocht door Willem Pijkeren met (nog steeds) een winkel in kruidenierswaren en koloniale waren.

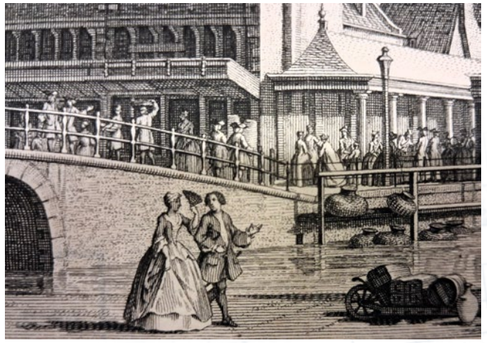

Detail van de prent Vis- en Groenmarkt te Alkmaar *door J. Punt, 1746. Collectie RAA*

HET SMALSTE PAND

Terug naar het smalste pand op Luttik Oudorp 119. Het pakhuis op Fnidsen 58 is al ouder, maar werd in ieder geval in 1765 verbouwd.[12] Het pand aan Luttik Oudorp is waarschijnlijk in diezelfde tijd en in dezelfde stijl gebouwd.

Het is dus niet gek te veronderstellen dat deze Pieter van der Nolle, een vermogend koopman in koloniale waren, maar ook actief op andere terreinen, in 1765 niet alleen het pakhuis aan het Fnidsen heeft laten verbouwen, maar tegelijk ook het smalste pand aan het Luttik Oudorp heeft laten bouwen en prachtig inrichten. Of misschien is dat laatste wel het werk van zijn echtgenote geweest, dat is niet te achterhalen. Het is niet als aparte woning gebouwd, maar als een soort achterhuis van het Fnidsen. Kosten noch moeite werden gespaard om er iets prachtigs van te maken. Toch is het waarschijnlijk nooit bedoeld om als aparte woning te gebruiken, daarvoor was het dan weer veel te klein, zeker voor een rijk koopman. Het blijft speculeren, maar als het geen woning was, wat dan wel?

Pieter van der Nolle liet een glas maken met de inscriptie ''t Welvaaren der Alkmaarsche Coffij negotie', dat misschien wel gestaan heeft in de prachtige vitrinekast. Hij liet ook een plafond maken in de erkerkamer waarin Mercurius, de god van de handel, staat afgebeeld en in de hoeken de vier windstreken, die de handel in overzeese gebieden symboliseren. De koffiehandel kreeg een decoratieve plek in het pand. De grote schouw beneden is een raadsel, maar mogelijk werden hier cacaobonen geroosterd, of koffie, thee of cacaodrank bereid.

Mogelijk was het een soort kantoor, met zicht op de bedrijvigheid aan het Luttik Oudorp. We weten weinig zeker, dus laten onze fantasie even gaan. Stelt u het zich voor, de prachtige erkerkamer waar Pieter van der Nolle en andere achttiende-eeuwse bepruikte heren en misschien ook wel dames een kopje koffie, thee of chocolade proeven. Genoeglijk, met vrienden of familie, of zakelijk, met belangrijke klanten!

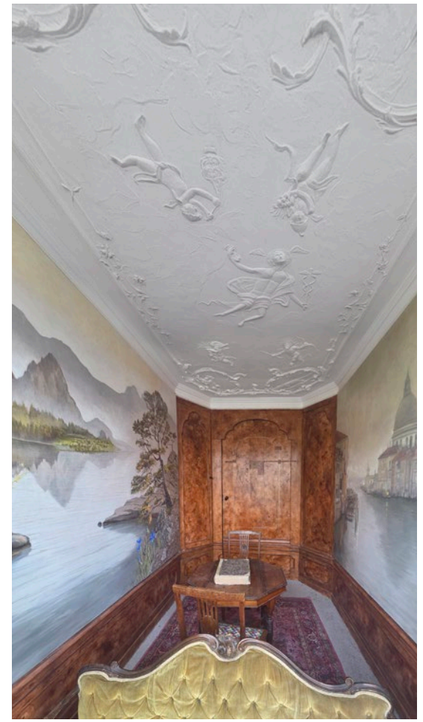

Het gerestaureerde stucplafond met handels-god Mercurius. Foto Rob de Vries

BRONNEN

1. *RAA Historisch Kadaster*
2. *De naam Hoogenraad komt in vele spellingsvarianten voor.*
3. *RAA SA 775 Kohier familiegeld (onder nummer W-D1-23 (Appelsteeg)) 1716, aanslag: 5, BLOK66-w.*
4. *RAA SA 734/740, Verponding 1246 in 1730 Eva Pieterse wed. Jan Hoogenraad, (oude verponding was f10 en f13 voor 2 huizen annex), 1765 en 1779 Pieter van der Nolle, P.H. van der Nolle * f12.10 BLOK66-w*
5. *RAA SA 1254-1815 nr. 1961 Register van door het stadsbestuur geadmitteerden tot de diverse takken van nijverheid en koophandel 1749-1785*
6. *RAA 10.3.003 Notaris Jacob van Bodeghem, 549 akte 18*
7. *De lb uit de bron staat voor libra. Dat is een gewichtsmaat die ongeveer overeenkomt met het pond*
8. *Karwan Fatah-Black en Camilla de Koning, (2026),* Alkmaar en het slavernijverleden*, pp. 119,126*
9. *Stedelijk Museum Alkmaar objectnummer 08296A/B*
10. *RAA Historisch kadaster B99, wijk C 417, Vp 1010. Het is nu Achterdam nr. 31, monumentnr 7143*
11. *Mr. J. Belonje,* 'Het Zeeveld te Noord-Bakkum'*, Jaarboek Oud-Castricum 07, 1984*
12. *Volgens bouwhistorisch onderzoek van Odwin Ralling in 2019*

VERENIGINGSNIEUWS

OP VELER VERZOEK

Alkmaar op Film verschijnt op DVD!

Alkmaar op film, de kaskraker van de Historische Vereniging Alkmaar, gemaakt in het kader van ons 100-jarig jubileum, is nu op veler verzoek ook op DVD uitgebracht. U kunt 'm kopen tijdens de Erfgoedmarkt op 12 september in de Grote Kerk.

De film wordt voorlopig niet op YouTube of Vimeo gepubliceerd. Toch willen mensen de film ook graag thuis kunnen bekijken: de beelden schieten voorbij en het is niet voor niets dat mensen de film al twee of zelfs drie keer hebben bekeken bij Filmhuis Alkmaar. Ook voor verzorgingshuizen is het een interessante optie om de film voor bewoners te kunnen vertonen. Daarom worden er DVD's geproduceerd.

De DVD kunt u kopen tijdens de Erfgoedmarkt/Open Monumentendag op zaterdag 12 september in de Grote Kerk bij de stand van de Historische Vereniging Alkmaar. Velen hebben de DVD vooraf besteld en kunnen deze in de Grote Kerk ophalen en betalen. Voor alle overige mensen geldt: op = op.
De DVD kost € 25,-

STADSWANDELING NAJAAR 2026:

Oud Rochdale, Lyceumbuurt en Landstratenkwartier
De laatste stadswandeling van 2026, de afsluiting in een reeks van vijf, is gewijd aan drie buurten in Alkmaar. De invoering van de Vestingwet in 1874 maakte het mogelijk dat er buiten de vesting gebouwd mocht worden. In een periode van enkele tientallen jaren werd Alkmaar uitgebreid met een ring van nieuwe wijken. De wandeling op **zondag 11 oktober** gaat door Oud Rochdale, de Lyceumbuurt en het Landstratenkwartier, die in de eerste helft van de twintigste eeuw zijn aangelegd aan de zuidkant van de oude binnenstad.

Zondag 11 oktober, start van deze voor iedereen gratis wandeling is om 14.00 uur vanaf de parkeerplaats PCC Het Lyceum, Blekerskade 11.

LEZINGEN NAJAAR 2026:

Luther in Alkmaar
Het lutherse geloof geldt als 'meest katholieke' van alle vormen protestantisme. Er is een vorm van biecht en bij de dienst ligt de nadruk op ritueel en muziek.
Ook in Alkmaar was deze stroming vertegenwoordigd, maar nu staat de Lutherse Kerk aan de Oude Gracht al enkele jaren leeg.
Oud-voorganger Yvonne Bos vertelt op **donderdagavond 15 oktober** over de opkomst, bloei en teloorgang van de lutherse gemeenschap in Alkmaar. Oftewel, hoe Luther verdween uit Alkmaar.
Let op: deze lezing vindt niet zoals gewoonlijk plaats op woensdag, maar op donderdag!

Alles over de Westfriese Omringdijk
De Westfriese Omringdijk loopt als een gekrulde slang door Westfriesland. Een historisch staaltje van 'groot denken' en een imposant bouwwerk, dat op bepaalde delen hoog uitsteekt boven het omliggende polderland. Niet voor niets is deze waterkering het eerste provinciale monument. Maar heeft deze 126 kilometer lange dijk de waterwolf altijd kunnen weerstaan? Welke onverwachte schatten en opmerkelijke elementen zijn er rondom te zien? En wat is er over van de dijk in Alkmaar en omgeving? Op al deze vragen geeft Netty Zander van de cultuurhistorische vereniging het Westfries Genootschap op **woensdag 11 november** antwoord.

De lezingen vinden plaats in Wijkcentrum Overdie, Van Maerlantstraat 8-10 in Alkmaar. Inloop vanaf 19.30 uur, start lezing 20.00 uur. De lezingen zijn gratis voor leden van de HVA. Niet-leden betalen € 5,-.

Let op: details over deze wandeling en lezingen vindt u ook op onze website: hvalkmaar.nl

HISTORISCHE VERENIGING ALKMAAR
1925

De vereniging werd in 1925 opgericht. Zij heeft tot doel het beschermen en voor het nageslacht bewaren van de historische schoonheid van Alkmaar en omgeving en het aanmoedigen van de studie van de plaatselijke geschiedenis. Dit doet zij o.a. door het geven van welstandsadviezen, het organiseren van stadswandelingen, excursies en lezingen en het uitgeven van *Oud Alkmaar*. Jaarlijks wordt de Oud Alkmaarprijs en tweejaarlijks de Puienprijs uitgereikt.

Post- en bezoekadres van de vereniging is Nassaulaan 43, 1815 GJ Alkmaar.
Meer informatie vindt u op onze website Hvalkmaar.nl. U kunt ook mailen naar: info@hvalkmaar.nl

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Ruud Roemer, voorzitter,
Henk de Kruik, secretaris,
Lucas Zimmerman,
penningmeester, Kees Verlaan
en Rob Marijn.

Een lidmaatschap van de HVA kost slechts € 25,- per jaar.
Rekeningnummer NL62INGB0000600401 t.n.v. Historische Vereniging Alkmaar. U ontvangt dan automatisch driemaal per jaar ons periodiek *Oud Alkmaar*. Ook lid worden? Ga naar onze website hvalkmaar.nl

Vragen over lidmaatschap: leden@hvalkmaar.nl

OUD ALKMAAR

Is een uitgave van

HISTORISCHE VERENIGING ALKMAAR

1925

LEVEND GEHEUGEN VAN DE STAD